

վայելչութեան կատարել՝ սահմանեց որ թէպէտ իշխանք, քաղաքացիք ու գեղացիք նոյն իրաւանց հաւասար մասն ունին, միայն կրտսերը պատուով մեծին, ու մեծը սիրով առ կրտսերը քաղաքական վայելչութեան պարտքերնին պիտի լեցնեն. որովհետեւ որ սովորաբար մեկուն պակասութիւնը, երկրորդին ալ պատճառ ըլլալով՝ ընդունայն է անկէջ վերջը իրարմէ գանգատիլը:

Եւ բարեկարգութեանց օրէնքներէն ի վատ բոլոր կառավարութեան կերպը նորէն կարգադրեց, թագադիր իշխանէն ու իր փոխարքայէն սկսեալ նախարարութիւնները ու կարգաւորեալ զօրքը հասարակաց ու աշխարհքին ապահովութեանը համար:

Եւ գիտցաւ ի աղարչակ թէ կրօնքն է հիմն ու հաստատութիւն մարդկային քաղաքական ընկերութեան ու երջանիկ կենաց. ուստի իր հեթանոսութեան ժամանակին յարմար՝ մեծ փոյթ ունեցաւ կրօնից ծաղկելուն, մեհեաններ կանգնեց ու քուրմեր հաստատեց, ու գիտնալով որ ժողովրդեան դիմացը կրօնից պաշտօնէից յարգանքը կրօնքին մեծարանացը հետ մեծ կապ ունի, քուրմերը ազնուական նախարարաց պատուոյն հաւասարցուց: Եւ այնպիսի հեթանոսութեան խաւարեալ դարուն մէջ, հիւմակուան խելացի քաղաքականութեան բարակութեան հասնելով՝ կրօնից ազատութիւն ալ տուաւ Ռագարատ թագադիր իշխանին, որ չէից գերութենէն ըլլալով ճշմարիտ աստուածապաշտ էր: Եւսպէս քիչ ժամանակի մէջ Հայաստան՝ բոլոր արեւելեան ազգաց մէջ ամենէն ծաղկած կիրթ ժողովրդոց մէկը եղաւ:

Ի աղարչակ չաւականանալով իր դիւցազնական առաքինութեամբքը, որով կարծես նոր մեծ ու ազնուական ազգ մը աշխարհքիս վրայ երևցուց, չուզեց ըսուիլ բարբարոս ազգի մը օրէնսդիր ու ծաղկեցընող, որ թերեւս ուրիշ թագաւոր մը ասով իր փառասիրութիւնը գոհ ընելու կը ջանար, այլ տեսնելով ազգին ազնուական կերպը, որով կը

ցուցնէին թէ քաջ նախնեաց սերունդք են, ուզեց ստուգել պատմութեամբ. ու արթնցուց ժողովրդեան ոգին թէ Հայկայ, Արամայ ու Տիգրանայ որդիք են, ու վառեց անոնց սիրտը նախնաձաւոր ըլլալ իրենց նախնեացը, որով ինքը իրաւամբ մասնակից եղաւ իր նախորդ գիւցազանց փառքին, զոր ժամանակին ժանգոտ ժանիքէն ազատեց. ու սիրելի եղաւ իր ցեղովը ամբողջ ազգի մը, ու նուիրական ընծայեց իր տոհմին Աշխիշի անունը, որով ոչ ժամանակ մը միայն, այլ և 2000 տարիէն վերջն ալ դեռ քաղցր կը հնչէ հայրենասիրաց ականջը ի աղարչակ անունը, Արշակունեաց անուանը հետ:

Հ. Ա. ՃԱՐ.

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Պարագաններու վրայ գեղեցիկութիւն:

Հիւս ու նոր մատենագրութեանց ապաստանարանը, մարդկեղէն հանձարոյն ազնիւ ու հաւատարիմ աւանդապահքն գրատունները եղած են: Եւնեց մէջ մարդուս իմաստութիւնը, մտաց գերազանցութիւնը ու ինչուան յիմարութիւնն ու մոլորութիւնները իբր խրատ և ժառանգութիւն ապագայից կը յաւերժանան, և տգիտին վարժապետ ու իմաստնոյն օգնական ու ձեռնտու կ'ըլլան: Եւսոյ որ ժամանակ ու տեղ եղեր է որ գրոց յարգը ճանցող կամ ամենեւին չեն եղած և կամ թէ քիչ հոգի գտուեր է. ինչ բռնաւորներ, քանի անգութ ձեռքեր՝ հազարաւոր տարիներու գոնձը, բիւրաւոր մտաց երկունքը՝ սրով, կրակով, աւարառութեամբ, գետը նետելով, պատերու մէջ հիւսելով, պատըռտած՝ տղայոց ձեռքը խաղալիք տալով, կամ թէ եղծանելով ու անարգ բաներու գործածելով ոչընչացուցեր են. և այն անուններն որ յաւիտեան անմահանալու արժանի էին՝ անդառնալի մոռացութեան

մը մէջ թաղեր են : Եւ թէ որ ազգ մը իր նախնեացմէ պանծալի մատենագրութիւն մը ժառանգեր է նէ , պէտք է որ իրեն վանքերուն շնորհակալ ըլլայ , որոնք աշխարհքիս յեղափոխութիւններէն հեռու ըլլալով՝ շատ անգամ ազատ մնացեր են աշխարհաւեր կործանմունքներէ , և իրենց նախնեացը հանձարոյն աւանդները երկիւղածութեամբ պահելով և անոնց վրայ կեանքերնին մաշելով՝ երբոր մարդկութիւնը իր բանականութիւնն նորէն ձեռք առաւ , նորանոր լոյս ծագեցին ազգաց մը տաւորական յառաջադիմութեան ճամբուն վրայ :

Ուստի մենք ալ մեր ընթերցասիրաց համառօտ տեղեկութիւն մը տալու համար , դնենք հոս նախ աշխարհքիս վերայ գտուած գլխաւոր հին ու նոր մատենագրարաններուն կամ գրատուններուն կարճառօտ նկարագիրը , ուրիշ ատենի պահելով ազգային գրատանց և դիւանաց վրայ խօսելը :

Ա . ՀՐԵԱՅԲ . — Հրեայք՝ Եփէմիէն ու Յուդա Սակաբէէն սռաջ կարգաւորեալ գրատուն չունէին . բայց Յուդայի ու Իսրայէլի թագաւորաց տարեգրութիւնները որ թագաւորաց ու մնացորդաց գրքերուն մէջ կը յիշուին , տեսակ մը գրատուն կրնան սեպուիլ : Սողոմոն իրեն ատենը կը գանգատէր զրոյ շատութեանը վրայ . ուստի կ'ապսպրէր .
 ,, Արդեակ իմ , զգոյշ լեր 'ի ստանալոյ
 ,, գիրս բազում , զի ոչ գոյ վախճան ,¹
 ,, և ինքն ալ խիստ շատ բան գրեց . վասն զի սուրբ գիրքը իրեն համար կ'ըսէ թէ
 ,, Խօսեցաւ Սողոմոն երիս հազար առաւել , և էին օրհնութիւն նորա հինգ
 ,, հազար : Եւ խօսեցաւ զփայտից զեղեւնափայտէն որ 'ի Իբանան , մինչև
 ,, ցզոպայն որ յորմն ելանէ . և խօսեցաւ
 ,, զանասնոյ , և զթռնոց , և զձկանց ,²
 ,, Եւ զբոս որ այնչափ հին կտակարանաց վրայ պարապեցաւ , ձեռքը ունէր նաև շատ մը յիշատակարաններ , տարեգրու-

թիւններ , ծննդաբանութիւններ , ևն : Սակաբայեցւոյ երկրորդ գրքին մէջ յայտնապէս կը տեսնենք որ Եփէմի Երուսաղէմ գրատուն մը հաւաքեր էր , վասն զի՝
 ,, Եփեմիէն 'ի հին մատեանսն
 ,, 'ի գիրս հարցափորձից , որ առ ամօքն
 ,, Եփեմեայ եղեալ , և իբրև զիւր եղեալ զայս ամենայն ժողովէր , և զայս
 ,, մատեանս թագաւորաց և մարգարէից ,
 ,, և զՍաւթի ինքն 'ի գլխովին , և զայլ
 ,, հրովարտակս թագաւորաց , որ վասն
 ,, ինչ ինչ 'ի պատիւ տաճարին առեալ
 ,, էր , զամենայն 'ի մի վայր կուտէր ,³
 ,, Եւ յոյնպէս Յուդա Սակաբէ Ենտիոքոս Եպիփանէսի պատերազմին պատճառաւ ցրուած գրքերը նորէն մէկտեղ ժողովեց . ինչպէս սուրբ գիրքն ալ կը վկայէ .
 ,, Սոյնպէս և Յուդա զամենայն կործանեալն 'ի պատերազմաց անտի և
 ,, զցրուեալն 'ի մի վայր ժողովեաց , և
 ,, այժմառ մեզ բովանդակեալ պահի ,⁴

Երբոր Վրիստոսի Տեառն մերոյ աւետարանը Սոլսէսի օրինաց տեղը փոխանակեց , Հրեից Երուսաղէմի ճեմարանը 430 ժողովրդանոց ունէր , որոնցմէ իւրաքանչիւրին քով մէյմէկ ալ սրբբազան մատենագրարան կամ գրատուն կար , ուր Հրեայք կը ժողուէին սուրբ գիրք կարդալու : Երուսաղէմի ու տաճարին կործանմանէն ետև (Վրիստոսի 70 թուակ .) Հրեայք բոլոր աշխարհք ցրուելով ալ չի կրցան ժողուիլ ու մէկ ազգ ու մէկ ժողովուրդ ըլլալ . անկէ ետև ելան իրենց բաբունիները որ շատ երազապատում գրքեր , Ղալմուտը , յարստութիւններ , բաբունական աւանդութեանց հաւաքումներ , և այլն գրեցին . և թէպէտ ժողովարաններ ունեցան նորէն , բայց գրատուն կամ մատենագրարան ամենեւին չունեցան :

Բ . ԵՊԻՓՈՍՏ . — Եգիպտոսի ամենէն հին գրատունը , ըստ Ղիփոգորոսի Սիկիլիացւոյ , Սիմանդր թագաւորը կանգնեց , որ Վրիստոսէ տասուերկու դար առաջ էր , և Պրիամոսի ժամանա-

1 Ժողով . ԺԲ . 13 :

2 Գ . Թագաւ . Դ . 32 , 33 :

1 Ե . Մակ . Բ . 13 :

2 Ե . անդ . 14 :

3 Գործք առաք . ԺԵ . 21 : Դուկ . Դ . 16-17 :

կակից կը կարծուի: Պիէրիոս կը պատմէ թէ այս գրատունը շատ մեծաշէն էր, և Եղիպտացւոյ Մատուածներուն արձաններովը զարդարուած: Թագաւորը այս շէնքին ճակտին վրայ գրել տուած էր Բժշկարան Կոփոյ, իբր թէ հոս մանողը ամենէն փնասակար ախտէն կ'առողջանար, այսինքն՝ տգիտութենէ: Բայց այս բժշկարանը, որուն զոյւթեանը վրայ և ոչ ստուգութիւն մը կայ, կ'երեւայ թէ շատ մեծ բան մը եղած պիտի չլլայ: ԲՅն հին ժամանակները գրքերը շատ այնչափ առատ չէին, և միայնքումերը կը գրէին: Վասն զի աստուածեղէն ըսուած գրքերը, որ եգիպտացի երկու Հերմէսներուն կ'ընծայուին, միայն սուտ անուամբ մեզի հասեր են: Իսկ Սանեթոնի զրուածքները Տրոյիոյ պատերազմէն շատ վերջն են: Սեմիիս քանի մը դար ետքը մեծ գրատուն մը կանդնեց Հեփեստոսի տաճարին մէջ, և թէ որ արժան է հաւատալ՝ Եւկրատ քերթողին, (որ Բրտեմիսիա թագուհւոյն հռչակաւոր ցառոցը վրայ տաղերգութիւններ շինեց), Հոմերոս Սեմիիսի գրատանը մէջ իր Եղիպտացի ու Ողիսականն գտեր է, և իրեն անուամբը հրատարակեր է: Բայց հնոց ամենէն երեւելի գրատունը Եգիպտոսի գրատունն է, որ տպագրութեան գիւտէն առաջ՝ թերեւս ամէն ատենուան գրատանց մէջ առաջինն և անուանին եղած է, մեզմէ 2000 տարիէն աւելի առաջ հաստատուած, որուն անունը առակ եղած է գրագիտաց մէջ: անոր համար հարկաւոր կը սեպենք համառօտ տեղեկութիւն մը տալ անոր վրայօք:

Պեմետր Փաղերիոս Բթենացի իմաստուն իշխանը իր հայրենեացը քաղաքական խռովութեանցը պատճառաւ թողուց փախաւ յԵգիպտոսի Սոտրիոս Սոտր թագաւորին քովը: և խորհուրդ տուաւ անոր որ գրատուն մը շինէ ու մէջը հաւաքէ որչափ որ իր տէրութեանը մէջ ու ուրիշ տեղուանք քաղաքական վարչութեան վրայ գրուածներ կը գտնուին: Վասն զի

անոնց մէջ կրնաս գտնաւ, կ'ըսէր, այն պիտի խորհուրդներ՝ որքաւ բարեկամներէդ և ոչ մէկը կարող է քեզի տալու: Պտղոմէոս հաւանեցաւ այս խորհրդիս և Պեմետր սկսաւ քաղաքականութեան վերաբերեալ գրքեր ժողովել: Բայց այսչափովս գոհ չըլլալով յորդոքեց զթագաւորը Պիտիստրատին ու Բրիստոտելին պէս բանաստեղծական, փիլիսոփայական ու ամենայն ազգաց պատմութեան գրքերու ալ հաւաքում մ'ընելու, որպէս զի գիտունները կարենան անաշխատ սորվիլ, ու ունեցած գիտութիւննին քննեն բաղդատեն ու կատարելագործեն: Պեմետրիոս ի գործ դնել տուաւ իր մտածածը, ու ինքը զլուխ կեցաւ այս նորաշէն գրատան: սկսաւ ամենայն ազգերէ ու ամենայն տեղերէ գրքեր ժողովել, ու քիչ ատենէն մատենադարանը՝ եգիպտացի, հրեայ, հայ, եթովպացի, քաղդէացի, պարսիկ, հնդիկ, և յոյն, գուցէ և լատին գրքերով լեցուեցաւ: անանկ որ իրեն մահուընէն վերջը, մատենադարանը որ բանասիրական ուսմանց վարժարանին մէջն էր, ըստ Եւսեբիոսի 100, 000 հատոր գիրք ունէր:

Սոտրին յաջորդը Պտղոմէոս Փիլադելփոս, ուսմանց ու արհեստից շատ պաշտպան ըլլալով, ալ աւելի շատցուց ու զարդարեց իրեն հօրը շինած մատենադարանը: Ետ գիտուն մարդիկ ժողովեց իրեն քովը, ու իրենց գրուածներովը մատենադարանը հարստացուց: Պեմետրէն ետեւ Փիլադելփոս մատենադարանին զխաւոր դրաւ հռչակաւոր Բսենոգետը որ գնեց Բթենացւոյմէ Բրիստոտելին ու Թեոփրատին հաւուստ մատենադարանները:

Փիլադելփոսին յաջորդը Պտղոմէոս Եւերգէտ իր հարցը պէս նախանձաւոր ըլլալով ուսմանց յառաջագիմութեանը, ետեւ ինկաւ ալ աւելի հարստացընելու մատենադարանը, որուն վերակացու դրաւ Երատոսթենէսը, որ աշխարհագրութեան ու պատմութեան մէջ շատ հմուտ էր: Իրեն յաջորդը Եպիփանէս եղաւ, որ Երգոնաւորդաց վրայ բա-

նաստեղծութիւն մը շինեց : Իսկ Պտղոմէոս Լալիփանին թագաւորութեան ատենը մատենադարանին առաջնորդն էր Լըրիստոնիմոս : Եւ որ ատենները Պերգամոնի Լամենէս Ա թագաւորը, իրեն արքայանիստ քաղաքին մէջ շինեց նոր մատենադարան մը, որ վերջերը Լլեքսանդրիոյ մատենադարանին նախանձորդ եղաւ : Եւ իսկ Լըրիստոնիմոս միտքը դրաւ Լամենէսի քովը երթալու, բայց Պտղոմէոս Լալիփան վախնալով որ չըլլայ թէ անիկայ իրեն թշնամոյն մատենադարանը մեծցնէ, քիչ մը ատեն զինքը բանտ դնել տուաւ. նաև արգիլեց որ պապիրը՝ իւր տէրութենէն դուրս չհանուի. ան ատեն Պերգամացիք ճար չգտնելով մագաղաթը հնարեցին, կամ թէ կատարելագործեցին ու սկսան պապիրին պէս գործածել :

Պտղոմէոս Փիսկոնին թագաւորութեանը ատենները Սերապիոն անունով նոր մատենադարան մ'ալ շինուեցաւ, Սերապիոս չաստուածոյն տաճարին մէջ : Փիսկոն բոլոր Լլեքսանդրիա ցամաք ելլողները կը բռնադատէր որ իրեն օրինակելու գրքեր բերեն. բայց վարպետութեամբ բուն օրինակները քովը կը պահէր՝ ու օրինակածները անոնց տեարցը կը դարձնէր : Ինչորեք Լթե նաղիններէն Լաքիդէսին, Լարիպիդէսին ու Սոփոկլին գործքերը, խոստանալով որ ետ դարձնէ նախագաղափարները և երաշխի տեղ 75,000 Փռանք տուաւ. բայց ըրած խոստմունքին դէմ քովը պահեց այն անգիւտ ձեռագիրները. այսպիսի խաբէութեամբ բազմաթիւ գրքերու հաւաքում մը ըրաւ : Եւ և խաղեր հաստատեց ի պատիւ մուզայից, ու մրցանակներ խոստացաւ ամենայն մատենագիրներուն, որոնց գրուածներովը իրեն հաւաքումը կ'ուզէր հարըստացնել, ու Լըրիստոփանոս անունով ընթերցասէր ու հմուտ մարդը գրապետ անուանեց :

Փիսկոնին յաջորդները հետզհետէ ճոխացուցին Լլեքսանդրիոյ մատենա-

դարանը, ու ամենայն ազգի իմաստունները որ երթալով կը բազմանային Լլեքսանդրիոյ մէջ՝ կը ջանային իրենց գրուածներովը մատենադարանը հարստացնելու : Սերապէս Սղէոպատրային թագաւորութեանը ատեն, երկու մատենադարաններն ալ մէկտեղ առնելով 700,000 գիրք ունէին :

Յուլիոս Կեսարը երբոր Լլեքսանդրացիներէն զարնուելով ստիպուեցաւ թանգարանին կողմը քաշուելու, Լալիպտացուց նաւատորմին կրակ տրւաւ. հովէն կրակին բոցը մինչև թանգարանին քովի նաւերուն հասաւ ու թանգարանն ալ հետերնին այրելով, Սրոզիոսի ըսածին նայելով, 400,000 գիրք մէկէն մոխիր դարձան : Վանի մը մատենագիր կ'ըսեն որ նաև Սերապիոնն ալ այրեցաւ. բայց ոմանք ալ կը հաստատեն որ ազատած ըլլայ : Բայց հաւանական կ'երևայ որ ան ալ թանգարանին պէս վերջէն կործանած ըլլայ : Եւ անկով փճացաւ Լլեքսանդրիոյ առաջին մատենադարանը :

Եւ անորիցս Սղէոպատրային ինչորեք քովը Պերգամոնի մատենադարանին մէջ գտուած 200,000 գիրքը իրեն պարգևեց, որով նոր հարստութիւն մը աւելցաւ Սերապիոնին մէջ, որուն որ հռոմայու կայսերք ալ միշտ պաշտպանութիւն ըրին :

Վրիստոսի իրեք հարիւր իննսուն թուին հեթանոս փիլիսոփայից ձեռքն էր Սերապիոնը. այն ատենները Սկեոփիլոս Լլեքսանդրիոյ պատրիարքը ուզելով իր հօտին մէջի կռապաշտութիւնը ջնջելու՝ հրովարտակ մը առաւ մեծն Սկեոդոսէն բոլոր մեհեանները կործանելու, ու սկսաւ թագաւորին հրամանը ի գործ դնել : Հեթանոսները բարկանալով քաշուեցան Սերապիոնին մէջ և հոն ինքն զինքնին զէնքով պաշտպանեցին : Իսկ Սկեոփիլոս թագաւորին գունդերուն օգնութեամբ բռնադատեց հեթանոսները որ հոնկէ հեռանան, երկար ատեն դէմ դնելէն ետքը : Սերապէս խոնարհեցան ու զէնքերնին ձգելով ստիպուեցան անձնատուր

1 Պապիրը տեսակ մը բոյս է որ Եգիպտոս գետին քովերը կը բուսնի. ասիկայ հիւները թղթի տեղ կը գործածէին :

